

Володимир Гула*

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПОСТРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано розвиток російської та української пострадянської історіографії революційного тероризму. Виділено основні напрямки досліджень, розглянуто подолання спадщини радянської історичної науки в контексті даної тематики. Показаний вплив сучасної політичної кон'юнктури на інтерпретацію революційного тероризму початку ХХ ст.

Ключові слова: історіографія, революційний тероризм, есери, анархісти, більшовики.

Volodymyr Gula

REVOLUTIONARY TERRORISM IN EARLY XX CENTURY: POST-SOVIET HISTORIOGRAPHY

In the article, the development of Russian and Ukrainian historiography of revolutionary terrorism is analyzed. The main directions of research are highlighted, the overcoming of the legacy of Soviet historical science in the context of this topic is considered. The influence of the current political situation on the interpretation of revolutionary terrorism at the beginning of the twentieth century is shown.

A new stage in the development of historiographic research of this issue began after the collapse of the Soviet Union. Its characteristic feature is the coexistence of all interpretations of revolutionary terrorism that have developed in various historiographic traditions during the study of this topic. This situation is conditioned not only by scientific pluralism, but also by the presence in the modern political space ideological heirs of political forces of the early twentieth century. Another dominant feature is the widespread involvement of the Police Department's documents that increasingly dictate the interpretation of revolutionary terrorism through the eyes of the political police.

Key words: historiography, revolutionary terrorism, Socialists-Revolutionaries, anarchists, Bolsheviks.

Нині дослідження історіографії російського революційного тероризму набувають все більшої наукової та суспільної актуальності. Це пов'язано насамперед із викликами сучасності: тероризм становить загрозу існуючій системі міжнародних відносин; боротьба із цим явищем є основним завданням провідних держав світу. В науковому плані актуальність обу-

* *Володимир Гула* — кандидат історичних наук, vdgula1989@gmail.com

мовлена спробами переосмислення причин та наслідків російської революції 1917 р.: аналіз терористичної практики революційних організацій, їхнього ставлення до використання терористичних методів у політичній боротьбі допомагає повніше пояснити дії цих партій після повалення самодержавства.

У даній статті маємо намір зупинитися на сучасній російській та українській історіографії даної проблеми: від розпаду Радянського Союзу по теперішній час. Вибір саме цього історіографічного етапу пояснюється тими парадигмальними змінами, що в історичній науці були спричинені демонтажем радянської ідеології, що, в свою чергу, уможливило залучення до наукового обігу потужної джерельної бази російських архівів. Ці обставини обумовлюють домінування російської історіографії у дослідженні проблем революційного тероризму початку ХХ ст. Осягнувши основні напрямки російської історіографії революційного тероризму початку ХХ ст. ми зможемо структурувати світовий історіографічний процес у вказаній царині. Зауважимо, що сучасна російська історіографія зосереджена на розкритті причин, соціальної бази та ходу терористичної боротьби у загальноімперському контексті. Регіональні особливості терористичної діяльності в українських губерніях визнаються здебільшого стосовно Одеси та Катеринославської губернії, однак на даний момент спеціальні дослідження щодо вказаних територій відсутні. У той же час, українська історіографія фокусується саме на регіональних особливостях терористичних практик. Тому ці два історіографічні напрямки формують нові інтерпретації причин та генези тероризму в Російській імперії на початку ХХ ст.

У зазначений період тема тероризму була вкрай актуальна для російського суспільства, тому всі політичні сили у програмах, або в публіцистиці висловлювали своє ставлення до цього методу політичної боротьби. У даній статті ми маємо намір здійснити аналіз наукових робіт на збірників документів, що присвячені терористичній діяльності лівих революційних організацій та боротьбі державних силових структур проти неї. Хронологічні межі терористичної активності для даної роботи окреслимо 1901–1911 рр. Нижня межа обумовлена створенням Бойової організації партії соціалістів-революціонерів (есерів), верхня — здійсненням останнього перед Першою світовою війною терористичного акту проти крупного державного діяча (вбивство прем'єр-міністра П. Столипіна). Останній акт має власну історіографічну традицію, розгляд якої потребує окремої праці, тому в даній статті торкатися цієї проблеми не будемо.

Радянська ідеологія була легітимізована подіями революцій 1905–1907 рр. та 1917 р. В цих подіях РСДРП(б) вдавалася до використання методів терористичної боротьби, сам В. Ленін у своїх творах визнавав тактичну необхідність таких дій. Саме тому в радянській історіографії до

середини 1930-х рр. даний аспект досліджувався виключно в рамках загального процесу боротьби за повалення царської влади. Після вбивства С. Кірова розробки даної проблематики були призупинені: приклад дореволюційних «борців із тиранами» міг надихнути на аналогічні дії стосовно радянських вождів. Радянська історіографія 1950 — середини 1980-х рр. визначалась ідеологією про дрібнобуржуазну сутність індивідуального терору. Соціалістичні партії, що активно використовували терористичні методи, характеризувалися як «кадети з бомбами».

Із розпадом Радянського Союзу розпочинається принципово новий етап дослідження російського революційного тероризму початку ХХ ст. Розширення доступу до архівних фондів, а також суттєвий суспільний інтерес, підбурюваний пошуком історичних альтернатив невдалого соціалістичного експерименту спонукали до дослідження історії революційного тероризму в кількох напрямках: біографії відомих терористів, діяльність політичної поліції, історія політичних партій, що пропагували терористичні методи досягнення політичної мети. Варто також зауважити, що в сучасній російській історіографії революційного тероризму майже відсутні роботи, присвячені власне українським губерніям. Дослідження в основному торкаються або загальноімперської ситуації (при цьому, звісно, окрема увага приділяється українським землям), або територіям, що нині входять до складу Російської федерації. Російська пострадянська історіографія даного питання тісно пов'язана із полемікою довкола питання про об'єктивну обумовленість, невідворотність революції. Так звані «оптимісти» стверджують про насамперед політичні причини повалення самодержавства, в той час як економіка Російської імперії свідчила про її щасливе майбутнє, з чого випливає теза про можливість політичними засобами запобігти революції. «Песимісти» стверджують про наявність комплексу соціально-економічних проблем, що могли бути розв'язані виключно революційним шляхом.

Якщо спроектувати дану класифікацію на проблематику революційного тероризму, отримуємо три напрямки історіографії революційного тероризму: прореволюційний, державницький та синтезуючий. Для першого із них характерна героїзація терористичних актів та особистостей їх виконавців, нищівна критика дій поліції. З-поміж праць даного напрямку слід виділити роботи Г. Касарова¹, К. Гусєва, Ф. Лур'є. Так, останній вбачає витoki революційного тероризму у діях уряду: «Замість того, аби дозволити студентам влаштовувати каси взаємодопомоги, бібліотеки та клуби, де без побоювань репресій можна було би обговорювати будь-які політичні та економічні проблеми, уряд заборонив усе, що могло би

¹ Касаров Г.Г. Партия социалистов-революционеров (конец XIX в. — февраль 1917 г.). — М.: МАДИ (ТУ), 1995. — 234 с.

посприяти розвитку справжнього патріотизму, вміння самостійно мислити та аналізувати. ... У незгодних із владою був відсутній вибір, їм залишили лише один шлях, шлях у конспірацію»². Втім, редакція збірника «Індивідуальний політичний терор у Росії ХІХ — початок ХХ ст.», у якому була надрукована дана робота, повідомляла про свою незгоду з інтерпретацією автора, що спрощувала соціокультурний контекст розвитку Росії з початку ХХ в. Але з те, що аргументація, наведена у статті, популярний у сучасній історіографії, редакторський колектив визнав за потрібне включити роботу Ф. Лур'є у визначений збірник. К. Гусев у монографії «Лицарі терору» писав про Бойову організацію есерів як про лицарський орден, члени якого відзначались самопожертвою та особистою відданістю революції³. При цьому автор залишає поза увагою численні випадки шахрайств з боку революціонерів, що були спрямовані виключно на особисте збагачення.

Взагалі, прореволюційний напрямок історіографії даного питання концентрує увагу на партії есерів. Це пояснюється тим, що есери становили демократичну альтернативу більшовизму у 1917 р., а тому в умовах декомунізації історичної науки були висунуті на перший план. Стосовно того самого анархістського тероризму відсутні визначення його учасників як «лицарів». Так, А. Литвин писав про есерів як про «безкомпромісних демократів», готових захищати демократичні ідеали, але приречених на поразку через свою прихильність демократичному соціалізму, соціалізму без насильства⁴. Про есерівський тероризм при цьому не було сказано жодного слова.

Спробу перейти до цивілізаційного підходу в інтерпретації історії есерівського руху зробив М. Леонов. Внутрішній конфлікт Росії з початку ХХ ст. полягав у несумісності двох культурологічних моделей: агресивного технологічного буття європейські освіченою частині суспільства і космологічного буття традиціоналістських низів. З погляду М. Леонова, есери, на відміну соціал-демократів, пропонували шлях розвитку з урахуванням традиційної, східнохристиянської землеробської моделі⁵. Даний напрямок російської історіографії приблизно від початку 2000-х рр. поступається місцем іншим двом напрямкам, про які йтиметься нижче.

² Лур'є Ф.М. Индивидуальный политический террор: что это? // Индивидуальный политический террор в России. ХІХ — начало ХХ в. — М., 1996. — С. 127–130.

³ Гусев К.В. Рыцари террора. — М.: Луч, 1992. — 144 с.

⁴ Литвин А. «В борьбе обрешь ты право свое!» Судьба самой многочисленной партии России // Наука и жизнь. — 1991. — № 3 — С. 66–74.

⁵ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. — М.: РОССПЕН, 1997. — 512 с.

Інший напрямок, державницький, характеризується тим, що в основу джерельної бази досліджень покладаються документи поліції. Представники історіографії цього напрямку не вбачають в діях революціонерів не тільки героїчної, а й прогресивної складової. Яскравим представником державницького напрямку є О. Щербаков, який у роботі «1905 рік. Прелюдія катастрофи» значну увагу приділив тероризму в українських губерніях⁶.

Цей напрямок був започаткований дослідженням А. Гейфман. Сильною стороною праці є спроби максимально розкрити мотивацію терористів при обранні ними насильницького шляху політичної боротьби. На основі матеріалів Департаменту поліції, особистих свідчень самих учасників терористичної боротьби та їх опонентів бойові організації були досліджені з соціологічної точки зору, в тому числі й стосовно території України. Недоліком цього напрямку є ідеологічна упередженість: усі учасники подібних формувань інтерпретуються як люди з суттєвими психологічними відхиленнями та переважаючим прагненням до підвищення власного матеріального та соціального статусу. В той же час ігноруються дані, що свідчать про щире прагнення домогтися процвітання широких верств суспільства, що йде з часів «ходіння в народ».

В тісному зв'язку із цим історіографічним напрямком знаходяться праці та збірки документів, присвячені діяльності політичної поліції по боротьбі з революційним тероризмом. У збірнику документів «Агентурна робота політичної поліції Російської імперії 1880–1917 рр.» містяться циркуляри стосовно організації роботи проти революціонерів, внутрішнє листування поліцейських чиновників⁷.

Третій напрямок, ситезуючий, також набуває останнім часом впливу в історіографічному процесі. Його розвиток обумовлений комплексом суспільно-політичних та наукових чинників. З одного боку, надзвичайне поширення тероризму як методу політичної боротьби у світовому масштабі змушує до чіткого відмежування навіть від компромісних та умовних варіантів прийняття, виправдання терористичної практики. З іншого боку, процес переосмислення історії російської революції веде до пошуку та постійного введення до наукового обігу раніше невідомих матеріалів. Здебільшого, це документи Департаменту поліції (дані, що висвітлюють діячів революції з позитивного боку вже були залучені або радянською, або емігрантською історіографією даного питання). До праць такого на-

⁶ Щербаков А. 1905 год. Прелюдія катастрофы. — М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. — 512 с.

⁷ Агентурная работа политической полиции Российской империи. Сборник документов. 1880–1917 / под ред. Г.А. Бордюгова. — М.: АИРО XXI; СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006. — 384 с.

прямку належать роботи О. Будницького, а також різноманітні збірки документів, присвячені есерам та анархістам.

О. Будницький першим з-поміж російських істориків розпочав розробку проблем революційного тероризму як самостійної теми, не у зв'язку з вивченням певної партії. Його увагу привернули, переважно, не стільки опис терактів, скільки ідеологічні, психологічні і етичні аспекти терористичної боротьби. О. Будницький переконливо доводить, що на рівні ідеології жодна з революційних партій зовсім не відхиляла терористичної тактики у принципі. «Проблема політичного вбивства, — писав він у главі, присвяченій ставленню до тероризму російської соціал-демократії, — була для Леніна лише питанням доцільності. У цьому плані він був законним спадкоємцем революційної традиції, гідний внесок у яку зробили і фанатик Нечаєв, і рафінований «європеець» Плеханов»⁸.

У своїх дослідженнях О. Будницький розвиває популярну серед західних істориків теорію про суїцидальну мотивацію поведінки терористів. Багато з них брали участь у терористичній боротьбі, відчуваючи потяг до смерті. Тут варто додати також своєрідну проекцію християнських ідей на сьогоднішній день, що була властива есерівським бойовикам: вони вважали, що своїми діями несуть звільнення народу, віддають свої душі за своїх ближніх.

До терористичної діяльності виявляли підвищену схильність особи, вичавлені на периферію правового поля існуючою владою. О. Будницький ілюструє це положення на прикладах широкого представництва у терористичних організаціях жінок та євреїв. Жінки становили третину учасників Бойовий організації есерів; деякі максималістські чи анархістські терористичні групи повністю склалися з євреїв. Цей феномен автор характеризує як крайню форму боротьби за емансипацію жіноцтва і єврейського населення при існуванні вузького простору для легальної діяльності в цьому напрямку⁹.

Есерівському тероризму присвячено чимало робіт у сучасній російській історіографії. Пояснюється це тим, що саме есери являли собою реальну історичну альтернативу більшовизму, що в світлі переоцінки історії призводило до ідеалізації цієї політичної сили. М. Леонов вбачає причиною широкого використання насильства у політичній практиці есерів відчуження від влади частини суспільства, яка не тільки вітає дії терористів, а й підтримує їх матеріально. На підтримку цього твердження

⁸ Будницький О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.). — М.: РОССПЕН, 2000. — С. 335.

⁹ Будницький О.В. Женщины-террористки: политики, психология, патология // Женщины-террористки в России. — Ростов н/Д.: Феникс, 1996. — С. 3–28.

дослідник наводить факт, що вбивство П. Карповичем міністра освіти М. Боголепова було прихильно сприйняте у ліберальних колах, після чого лідери есерів перейшли до систематичного терору¹⁰.

Широкий пласт закритих колись архівних джерел з історії есерівського тероризму вводиться у науковий обіг в працях Р. Городницького і К. Морозова¹¹. Тероризм став у Р. Городницького предметом статистичного аналізу. Бойова організація була проаналізована у віковому, становому, освітньому аспектах. При цьому дослідник спростував ряд хибних тверджень, що встигли сформуватись про Бойову організацію із початку 1990-х рр. Тезі про її сектантський характер суперечили дані про значний відтік з організації. Членство в есерівській БО залишили з різних причин 23 людини, що становило чверть повного складу. Оспіваний у революційній традиції героїзм терористів сполучився практично із будь-якими проявами малодушності. П'ята частина всіх заарештованих бойовиків або надавала відверті показання поліції, або подавала прохання про помилування. У суперечності з популярною теорією про психопатологічні джерела тероризму Р. Городницький зазначав, жоден з учасників БО психічними хворобами не страждав. Лише в ув'язненні втратили розум троє бойовиків¹². Стосовно ефективності діяльності БО дослідник дотримується думки, що вона визначалася не так числом терактів, скільки самим чинником загрози уряду (за десять років існування БО було здійснено лише шість терористичних актів проти вищих державних посадовців). Також Р. Городницький обстоював думку про тісний зв'язок ЦК ПСР та БО, спростовуючи тезу про надпартійний характер останньої. Сильним аргументом в цьому відношенні є членство Г. Гершуні в ЦК та обізнаність Є. Азефа у внутрішньопартійному житті¹³.

Стосовно розпуску БО і відходу есерів від терористичної практики в історіографії існують різні судження. Так, Р. Городницький вважає, що основна причина криється у викритті Азефа. О. Будницький дотримується думки, що реформування політичної системи після маніфесту 17 жовтня 1905 р. відкрило нові легальні шляхи до відстоювання опозиційної політичної позиції і, як наслідок, підтримка тероризму з боку ліберально налаштованих кіл почала згасати¹⁴.

¹⁰ *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров... — С. 127.

¹¹ *Морозов К.Н.* Партия социалистов-революционеров 1907–1914 гг. — М.: РОССПЕН, 1998. — 624 с.

¹² *Городницкий Р.А.* Боевая организация партии социалистов-революционеров в 1901–1911 гг. — М.: РОССПЕН, 1998. — С. 235–239.

¹³ Там же. — С. 57.

¹⁴ *Будницкий О.В.* Терроризм в российском освободительном движении... — С. 356.

Підсумовуючи дослідження есерівського тероризму, варто погодитися з думкою Н. Єрофєєва про природу російського революційного руху початку ХХ ст.: «В умовах зміни етапів у російському визвольному русі, переходу пріоритету від різночинців до пролетаріату, популярність народництва, що орієнтувалося переважно на терористичну боротьбу однаків і змови інтелігентських організацій, швидко танула. Усе менш привабливою ставала і сама назва «народоволець». За таких обставин революційні народницькі елементи звернулися до назви «соціаліст-революціонер». Новою назвою вони, по-перше, хотіли дистанціювати себе, з одного боку, від народовольців і ліберальних народників зі своїми теоріями «малих справ», з другого — від соціал-демократів, які, на їхню думку, у своєму захопленні пролетаріатом забували про селянство.... По-друге, вони мали намір продовжувати традиції революційного народництва 1870-х років, для якого була характерна ідея масового революційного руху, і соціальної народної революції»¹⁵.

У вказаний період розповсюдження набув так званий «аграрний тероризм» — стихійні насильницькі акти, здійснені селянами проти поміщиків, місцевої адміністрації, викликані економічними причинами: високою ціною оренди землі, низькою оплатою праці найманих робітників. Дана тематика досліджувалась в радянській історіографії як один з видів боротьби проти ненависного самодержавства; при цьому абсолютна правда визнавалась за селянами. Переоцінка подій революції торкнулась і цього аспекту: 1998 р. була видана збірка документів Російського державного історичного архіву та Державного архіву Російської федерації «Селянський рух у Росії в 1901–1904 рр.»¹⁶. Дана збірка стала складовою серії документальних збірок «Селянський рух в Росії в ХІХ — на початку ХХ ст.», що була започаткована за ініціативою академіка Н. Дружиніна. Вона має ряд концептуальних відмінностей порівняно з аналогічними працями, що вийшли в радянський період (наприклад «Селянський рух у Росії в 1907–1914 рр.»¹⁷). У зазначеній роботі селянський рух розглядається як самостійна складова революційного процесу, а не як доповнення до робітничого руху. Збірка побудована на основі звітів та рапортів, підготовлених працівниками поліції, завдяки чому видання позбавлене апологетичного ставлення до учасників аграрних заворушень.

¹⁵ История политических партий России / под ред. А.И. Зевелева. — М.: Наука, 1994. — С. 144.

¹⁶ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Сборник документов. — М.: Наука, 1998. — 368 с.

¹⁷ Крестьянское движение в России. Июнь 1907 — июль 1914. Сборник документов. — М.: Наука, 1966. — 677 с.

Відновити соціальний портрет анархістського терориста вдалося В. Єрмакову. За основу своїх розрахунків він узяв формальні біографічні дані 300 анархістів у складі політкаторжан і ссильно-переселенців. Підсумковий висновок автора полягав в наступній характеристиці: «Людина, що вважала себе представником анархізму в 1905–1907 рр., виглядала приблизно так: чоловік, некваліфікований робітник, єврей за національністю, з нижчою чи домашньою освітою, у віці приблизно 18 років із досить нестійкими політичними поглядами»¹⁸.

Провідним фахівцем щодо вивчення анархістського тероризму є В. Кривенький. Терористичним формам боротьби, експропріаціям, за його оцінкою, віддавали перевагу всі напрямки анархізму. Саме анархістський тероризм найбільше вирізняла тенденція трансформації в кримінал. «Поруч із окремими героїчними епізодами боротьби, — стверджував В. Кривенький, — дедалі більше процвітали потворні відхилення — безмотивні вбивства, пограбування з метою особистої наживи. Значна частка анархістів робили подібні акції з особистої ініціативи, не узгоджуючи їх з рішеннями організацій чи з'їздів»¹⁹. Тільки між анархістами, зазначає В. Кривенький, всупереч властивій для революціонерів етиці партійної солідарності, мали місце збройні конфлікти, причому виникали вони на ґрунті розподілу отриманих від грабежів коштів.

Специфіку анархістського тероризму В. Трубачов бачить у його спрямованості не на окремих представників влади, а на капіталістичний лад загалом. Анархісти робили напади на поліцейські патрулі, влаштовували вибухи у кав'ярнях і театрах (виходячи з думки, що пролетарі такі установи не відвідують), нападали на родини підприємців, кидали бомби в трамваї та потяги, які продовжували працювати під час страйків, тощо. Жертвою анархістських терактів ставав переважно обиватель, а не великий сановник, стовп реакції. У цьому плані вивчення феномена анархістського тероризму актуальніше для сучасної епохи, ніж, приміром, есерівського. Для терористів новітнього часу, як і для анархістів на початку ХХ в., немає персоніфікованої мети, їхні дії спрямовані проти знеособлених мас²⁰.

Іншу специфічну особливість анархістських терактів В. Трубачов вбачає у їх спонтанності. Запобігти ж безмотивним актам охоронним службам набагато складніше, ніж розробленим операціям. «Оскільки анархісти

¹⁸ *Єрмаков В.Д.* Портрет російського анархіста начала века // Социс. — 1992. — № 3. — С. 98–99.

¹⁹ Политические партии России: история и современность / под ред. А.И. Зевелева, Ю.П. Свириденко, В.В. Шелохаева. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 219.

²⁰ *Бакаев А.А.* Историография российского революционного терроризма конца XIX — начала XX века / Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. — М., 2006. — С. 290.

не визнавали організовані політичні об'єднання й у центр ставили вільний розвиток особистості, всі вони частіше, ніж прихильники інших революційних напрямів, робили теракти з власної ініціативи, спонтанно, використовуючи будь-який слушний випадок, не радячись і не звітуючи перед певними місцевими анархістськими лідерами».

Одним із напрямків дослідження революційного тероризму є біографії окремих теоретиків та практиків анархізму. З-поміж осіб, чия діяльність тісно пов'язана з територією України варто виділити Я. Махайського, теоретика одного з напрямків анархізму, що набув поширення напередодні революції 1905 р. в Одесі та в Катеринославській губернії. Збірка «Політична історія Росії в партіях та особистостях» містить нарис, присвячений цьому діячеві. Це перший та найповніший у пострадянській історіографії огляд діяльності та аналіз основних ідей Я. Махайського. Найбільшу увагу автори приділили аналізу його основної праці — «Розумовий робітник» та протистоянню із марксизмом. В той же час, побіжно згадуються організації, що діяли під впливом ідей Я. Махайського. Однак ці гуртки були мало чисельними та об'єднували здебільшого не робітників, а єврейську ремісничу молодь та студентів. Основною ідеєю була боротьба, в тому числі й насильницька, не лише проти капіталістів та держави, а й проти інтелігенції, яка мала намір за допомогою революції стати панівним класом. На думку авторів нарису, ідеї Я. Махайського не набули суттєвого впливу через превалювання у них деструктивного аспекту у практичній сфері; в теоретичній же площині вони випередили свій час: автори справедливо проводять паралелі між думками Я. Махайського про бюрократизацію революції та теорією «нового класу» М. Джиласа²¹.

Визначним здобутком у вивченні анархістського тероризму є збірка документів «Анархісти. Документи і матеріали. 1883–1935 рр.»²². У ній містяться агітаційні матеріали анархістських груп різної направленості. Так, яскраво простежується тенденція до поступового переважання терористичних методів в анархістських акціях. При цьому лідер російських анархістів П. Кропоткін намагався переломити цю тенденцію, приділяючи основну увагу агітаційній роботі, однак не мав у цьому успіху.

У працях С. Тютюкіна, В. Шелохаєва, М. Леонова та інших. було переглянуто співвідношення ролі більшовиків і есерів у збройних повстаннях революції 1905–1907 рр.²³. На основі поглибленого вивчення

²¹ Политическая история России в партиях и лицах. — М., 1994. — С. 291–304.

²² Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2 тт. / Т. 1. 1883–1916 гг. — М.: РОССПЭН, 1998. — 704 с.

²³ Тютюкин С.В. Марксисты и русская революция. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 96–97; Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров... — С. 211.

поліцейських звітів вдалося переглянути тезу радянської історіографії про провідну роль більшовиків в цих подіях. Зокрема, повстання в Москві, на Донбасі (Горлівський бій), числені акти аграрного тероризму були здійснені під проводом членів, або adeptів партії есерів, більшовики ж брали в цьому участь як тактичні союзники есерів.

У праці «Дійсна історія РСДРП–РКП(б)–ВКП(б)» автори детально розглянули питання про ставлення соціал-демократів до тероризму. Зокрема, автори переконливо довели прихильність більшовиків до терористичних акцій²⁴. Так, існувала лабораторія Л. Красіна, що займалась виготовленням вибухівки та надавала послуги есерівським організаціям під час революції 1905–1907 рр. В. Ленін принципово не відкидав застосування тероризму в політичній боротьбі; більшовики періодично входили в тактичні союзи з есерами та анархістами. Також широко використовувались експропріації для поповнення партійної казни, навіть після спільної з меншовиками резолюції про недопустимість таких актів.

Українська історіографія з даної тематики розвивалась дещо іншим шляхом, адже в центрі уваги для українських дослідників стояли зовсім інші питання. По-перше, це дослідження біографій окремих діячів революційного руху, що в своїй практиці застосовували терористичні методи та діяли на території України. Так, В. Савченко опублікував роботи, присвячені життєвому шляху Г. Котовського, Н. Махна, тощо. Концептуальні засади даних робіт визначаються специфікою жанру: біографічне дослідження передбачає героїзацію та почасти виправдання об'єкта дослідження. В той же час, відсутні висновки про причини появи та популярності саме таких, «героїчних», методів революційної боротьби.

З-поміж ідеологій, що приймали терористичну практику, в українській історіографії найкраще досліджено анархізм. Це пояснюється великою популярністю цієї ідеології в українських губерніях Російської імперії. Лебеденко у роботі «Історія анархізму в Україні» дослідив еволюцію анархістського вчення на території українських губерній, віддавши належну оцінку послідовникам Я. Махайського: на думку дослідника, пропагандистська діяльність останніх сприяла розповсюдженню анархістських ідей в масах, формуванню концепції єдиного анархізму. Також, автор виділяє з-поміж причин розповсюдження та популярності анархізму національне питання: «На нашу думку, сприйняття ідей бездержавного суспільства сприяла ненависть українського народу до російської дер-

²⁴ *Измозик В.* Подлинная история РСДРП–РКП(б)–ВКП(б). Краткий курс. Без умолчаний и фальсификаций. — СПб.: Питер, 2009. — 492 с.

жави, як інституту придушення національної гідності, свавілля поліції, корумпованого чиновництва»²⁵.

В. Савченку належать численні статті, присвячені анархізму в Одеському регіоні, і єдина на цю тему книга «Анархісти-терористи в Одесі 1903–1913». У цій праці автор дійшов висновку про визначну роль Я. Махайського у зародженні анархізму в Одесі, а також, спираючись на документи Департаменту поліції, спростував думку про перевагу в анархістських організаціях Одеси дрібних ремісників²⁶. Регіональними дослідженнями анархістського тероризму займалися також А. Дубовик (Катеринославська губернія) та О. Кривобок²⁷. О. Шляхов присвятив окрему працю дослідженню ролі анархістів-синдикалістів у формуванні нелегальних профспілок чорноморських моряків²⁸.

Варто також відмітити поширення в українській історіографії принципу україноцентризму у дослідженнях революційного тероризму. Яскравим прикладом у даному випадку виступає праця В. Волковинського. Автор приділив значну увагу розкриттю історії есерівського тероризму на теренах України. Також він зробив спробу довести поширення терористичної практики політичної боротьби в Російській імперії саме з території України. При цьому аргументом слугувало місце народження, або походження окремих революціонерів, а не еволюція самої ідеї насильницького повалення самодержавства через терористичні акти проти державних діячів²⁹.

Найповніший виклад історії політичного тероризму початку ХХ ст. в українській історіографії подано у праці «Політичний терор і тероризм в Україні». Автори провели детальний аналіз причин та наслідків популярності терористичних практик в російській політиці і дійшли висновку про визначну роль державного насильства у моральному виправданні

²⁵ Лебеденко А. История анархизма в Украине (кон. XIX — нач. XX вв.). — К., 1995. — С. 70

²⁶ Савченко В. Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.) // Юго-Запад. Одессика. — 2013. — № 16. — С. 76–86.

²⁷ Дубовик А.В. Деятельность «Группы Екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» в 1905–1906 гг. [Электронный ресурс] // Индивидуальный политический террор в России XIX — начало XX века: материалы конф. — М.: «МЕМОРИАЛ», 1996. — Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>; Кривобок О.П. Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку ХХ століття // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2008. — Вип. 41. — С. 226–235.

²⁸ Шляхов О.Б. Діяльність політичних партій серед моряків торгівельного флоту Азово-Чорноморського басейну на поч. ХХ ст. // Наукові праці іст. факультету ЗДУ. — Запоріжжя, — 2003. — Вип. XVI. — С. 125–130.

²⁹ Волковинський В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (Друга половина XIX — початок ХХ ст.). — К.: Старий світ, 2006. — 416 с.

терористів. Стосовно наслідків, на думку авторів: «Мораль терору і насилля як засобів дезорганізації існуючого суспільного устрою, ствердження влади меншості над більшістю за допомогою революційної організації була однією з причин поразки в Росії західноєвропейської моделі соціалістичної трансформації суспільства»³⁰. Недоліком праці є відсутність звернення до питання про тероризм у більшовицькій практиці, хоча й відмічається схожість теоретичних та практичних основ діяльності між організаціями В. Леніна та С. Нечаєва.

Отже, на сьогоднішній день російська історіографія революційного тероризму початку ХХ ст. розвивається у рамках двох напрямків: державницького та синтезуючого. Перший з них перебуває в контексті сучасної російської державної ідеології. Дана обставина, як будь-який ідеологічний вплив у науці, призводить до обмеженості, спрощення інтерпретацій історичного минулого. Натомість синтезуючий напрямок прагне подолати цю обмеженість, враховуючи також надбання попередньої історіографічної традиції, а не лише розвиваючи погляди правих опонентів революційного тероризму початку ХХ ст.

Українська історіографія даного питання розвивалась дещо іншим шляхом: у центрі уваги дослідників перебували питання регіональної історії терористичних організацій. Разом з тим, українські історики створили декілька узагальнюючих робіт на цю тему, а також, спираючись на поліцейські документи з українських губерній, деталізували, доповнили виклад причин зародження тероризму та його соціальної бази.

REFERENCES

1. Bakaev, A. (2006). *Istoriografiya rossiyskogo revoliucionnogo terrorizma konca XIX — nachala XX veka* [Historiography of Russian revolutionary terrorism in the late XIX–early XX century] *Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk. Specialnost 07.00.09. Historiography*. [Dissertation of doctor of history]. М. 387 p. [in Russian].
2. Budnickiy, O. (1996). *Zhenshiny-terroristki: politiki, psihologiya, patologiya* [Women-terrorists: politicians, psychology, pathology] *Zhenshiny-terroristki v Rossii* [Women-terrorists in Russia]. Rostov on Don: Feniks. p. 3–28 [in Russian].
3. Budnickiy, O. (2000). *Terrorizm v rossiyskom osvoboditelnom dvizhenii: ideologiya, etika, psihologiya (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.)* [Terrorism in the Russian liberation movement: ideology, ethics, psychology (second half of the XIX — early XX century.)]. М.: ROSSPEN. 396 p. [in Russian].

³⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.

4. Dubovik, A. (1996). *Deyatelnost «Gruppy Ekaterinoslavskih rabochih anarhistov-kommunistov» v 1905–1906 gg.* [Activities of the «Group of Ekaterinoslav Workers Anarchists-Communists» in 1905–1906] *Individualnyi politicheskiy terror v Rossii XIX — nachalo XX veka: materialy konf.* [Individual political terror in Russia in XIX — early XX century: materials of conf.]. M.: «MEMORIAL» [in Russian] URL: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>

5. Ermakov, V. (1992). *Portret rossiyskogo anarhista nachala veka* [Portrait of Russian anarchist in the beginning of the century]. *Socis.* № 3. p. 98–99 [in Russian].

6. Gorodnickiy, R. (1998). *Boevaya organizatsiya partii socialistov-revoliucionerov v 1901–1911 gg.* [The Combat Organization of the Party of Socialist-Revolutionaries in 1901–1911]. M.: ROSSPEN. 239 p. [in Russian].

7. Gusev, K. (1992). *Rycari terrora* [The Knights of Terror]. M.: Luch. 144 p. [in Russian].

8. Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. (2009). *Podlinnaya istoriya RSDLP–RKP(b)–VKP(b). Kratkiy kurs. Bez umolchaniy i falsifikatsiy* [The true history of the RSDLP–RCP(b)–VKP(b). Short course. Without defaults and falsifications]. SPb: Piter. 492 p. [in Russian].

9. Kasarov, G. (1995). *Partiya socialistov-revoliucionerov. (konets XIX v. — fevral 1917 g.)* [Party of Socialist-Revolutionaries (end of XIX century — february 1917)]. M. 234 p. [in Russian].

10. Krivobok, O. (2008). *Anarhisty na Pivnichnomu Livoberezhzhi Ukraïny na pochatku XX stolit'ya* [Anarchists on northern left bank of Ukraine in early XX century] *Literatura ta kultura Polissya* [Literature and culture of Polissya]. № 41. p. 226–235. [in Ukrainian].

11. Lebedenko, A. (1995). *Istoriya anarhizma v Ukraine (kon. XIX — nach. XX vv.)* [The history of anarchism in Ukraine (late XIX — early XX centuries)]. K. 192 p. [in Russian].

12. Leonov, M. (1997). *Partiya socialistov-revoliucionerov v 1905–1907 gg.* [Party of Socialist-Revolutionaries in 1905–1907]. M.: ROSSPEN. 512 p. [in Russian].

13. Litvin, A. (1991) «*V borbe obretesh ty pravo svoe!*» *Sudba samoy mnogochislennoy partii Rossii* [«In the struggle you will find your right!» The fate of the most numerous party in Russia]. *Nauka i zhizn* [Science and Life]. № 3. p. 66–74 [in Russian].

14. Lurie, F. (1996). *Individualniy politicheskiy terror: chto eto?* [Individual political terror: what is it?]. *Individualniy politicheskiy terror v Rossii. XIX — nachalo XX v.* [Individual political terror in Russia. XIX — the beginning of XX century]. M. p. 127–130 [in Russian].

15. Morozov, K. (1998). *Partiya socialistov-revoliucionerov 1907–1914 gg.* [Party of Socialist-Revolutionaries in 1907–1914]. M.: ROSSPEN. 624 p. [in Russian].

16. Savchenko, V. (2013). *Mahaevcy v Ekaterinoslave: «Partiya borby s melkoy sobstvennostiu i vsiakoy vlastiu» (1904 g.)* [Makhaevtsy in Yekaterinoslav: «The Party of Struggle against small property and all power» (1904)]. *Yugo-Zapad. Odessika.* № 16. p. 76–86 [in Russian].

17. Tiutiukin, S., Shelohaev, V. (1996). *Marksisty i russkaya revoljuciya* [Marxists and the Russian Revolution]. M.: ROSSPEN, 1996. 240 p. [in Russian].
18. Shliahov, O. (2003). *Diyalnist politychnih partiy sered moriakiv torgivel'nogo flotu Azovo-Chornomorskogo baseinu na poch. XX st.* [The activity of the political parties among sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea basin in early XX century] *Naukovi praci ist. fakultetu ZDU* [Scientific works of the Faculty of History ZSU]. № 16. p. 125–130 [in Ukrainian].
19. Sherbakov, A. (2011). *1905 god. Preliudiya katastrofy* [1905 year. Prelude to the disaster]. M.: ZAO «OLMA Media Grupp». 512 p. [in Russian].
20. Volkovinskiy, V. Nikonova, I. (2006). *Revoliuciyniy terorizm v Rosiyskiy imperii i Ukraïna (druga polovyna XIX — pochatok XX st.)* [The Revolutionary Terrorism in the Russian Empire and Ukraine (the second half of the XIX — the beginning of the XX century)]. K.: Stariy svit. 416 p. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 10.12.2017.